

TIJORAT BANKLARIDA ICHKI AUDITNI SAMARALI TASHKIL QILISH VA UNING MOHIYATI

Mirzayev Nodirbek Taxirovich

O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti

Annotatsiya: Ushbu tezisdagi Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish yo'nalishida aynan bank tizimini isloh qilishni chuqurlashtirish va barqarorligini ta'minlash, banklarning kapitallashuv darajasi va depozit bazasini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligi va ishonchliligini mustahkamlash, istiqbolli investitsiya loyihalari hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlarini kreditlashni yanada kengaytirish, shu jumladan, bank faoliyatini tartibga soluvchi zamonaviy tamoyil va mexanizmlarni joriy qilish, ularning samarali faoliyat ko'rsatishiga yo'l qo'ymayotgan to'siqlarni bartaraf etish bo'yicha chora tadbirlar ishlab chiqildi. Shu o'rinda prezidentimizning "Tijorat banklari bilan birgalikda xorijiy investitsiyalarni olib kirish bo'yicha ishlarning qanday ahvolda ekani to'g'risida" shaxsan Prezidentga axborotnoma kiritilishi ta'kidlab o'tilgan edi

Kalit so'zlar: ichki audit, tijorat banklari, bank tizimi, nazorat tizimi, moliyaviy hisobotlar, audit xizmati, markaziy bank nazorati, audit standartlari, bank faoliyatini baholash, audit samaradorligi.

Kirish

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy pirovard maqsadi - mamlakat iqtisodiyotida bozor munosabatlari tamoyillarini to'liq qaror toptirishdan iboratdir. Bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotni shakllantirish yo'lida izchil islohotlar olib borilayotgan hozirgi bosqichda tijorat banklarining mamlakat iqtisodiyotidagi roli tobora oshib bormoqda.

Tijorat banklari faoliyatini ichki auditdan o'tkazishning, tashkil etishning nazariy va huquqiy asoslarini o'rganish, ichki audit o'tkazishning hozirgi axvolini, muammolarini chuqur o'rganib taxlil qilgan holda, talab va tartiblarini mustahkamlash va takomillashtirish to'g'risida fikr va muloxazalar yuritib, amaliy takliflar ishlab chiqish dissertatsiya ishimizning asosiy maqsadi bo'lib hisoblanadi. Bu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni bajarish belgilab olindi:

- ichki audit o'tkazishning uslubiyotini va bank ichki auditini tashkil etish bo'yicha ilg'or xorij tajribalarini o'rganish;

- bank ichki auditining respublikamizdagi me'yoriy-huquqiy bazasini tahlil qilish;

- bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida respublikamizda bank ichki auditini tashkil etish va o'tkazishni takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar va takliflar ishlab chiqish.

Ichki auditning asosiy vazifasi, bank boshqaruvi tomonidan taqdim etilgan moliyaviy hisobotlarning haqqoniylik darajasini hamda risklarni daromadlilik darajasi bilan o'zaro bog'liq holda tahlil qilish, bank samaradorligini oshirish maqsadida dasturiy mahsulotlar sifatini huquqiy jihatdan tekshirish va uni takomillashtirish yuzasidan takliflarni bank boshqaruviga taqdim etishdan iborat. Bank tizimida auditorlik faoliyatini tashkil etish, uni amalga oshirishning tegishli tartib-tamoyillari va uslubiyotini takomillashtirish, ichki auditni amalga oshirish shakllari, yo'nalishlarini aniqlash, hamda uning boshqa belgilariga ko'ra tasniflashni taqozo etadi. Tadqiqot ishida tijorat banklarida ichki auditning bosqichlaridan kelib chiqqan holda tasniflash belgilari va mezonlari aniqlashtirilgan. O'zbekistonda tijorat banklari ichki audit tizimi faoliyati «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi qonunga, auditorlik faoliyatini tartibga soluvchi qaror, nizom va auditorlik standartlari kabi me'yoriy hujjatlarga asoslangan bo'lib, ular asosan tashqi auditorlik firmalari uchun mo'ljallangandir. Bunday holat ichki auditning rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda.

Mavzuning dolzarbligi

Bugungi kunda respublika tijorat banklarida ichki audit faoliyati umum qabul qilingan me'yoriy xujjatlarga asoslangan bo'lib, ushbu jarayonning shakllanishida mas'ul davlat tashkilotlari bilan bir qatorda, nodavlat, notijorat tashkilotlari, O'zbekiston auditorlar palatasi, O'zbekiston professional buxgalterlar va auditorlar assotsiatsiyasi vakillarining faol ishtirok etishlari auditning jahon andozalari talablari asosida rivojlanishiga ijobiy turtki bo'lmokda. Respublikamizda hozirgi davrda auditorlik faoliyatini tartibga soluvchi idoralar huquq va majburiyatlarini belgilash, davlat va jamoat auditorlik tashkilotlarining roli va funktsiyalarini aniqlash jarayoni kechmoqda. Bu auditorlik faoliyatini tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlar tizimining yuzaga kelishiga omil bo'lmoqda. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida auditni rivojlantirish bosqichlari jahon amaliyoti tajribasidan kelib chiqqan holda amalga oshirilmokda. Ushbu bosqichlarning asosiy negizi tashqi auditning rivojlanish tarixi bilan bog'liq bo'lib, tijorat banklarida ichki audit tizimi tashkil topishi ham ushbu jarayonning yakuniy bo'g'inidir. O'zbekistonda auditorlik faoliyatini tartibga soluvchi me'yoriy xujjatlar tizimining ikkinchi pog'onasi hujjatlarida auditorlik faoliyatini tartibga solishning bozor sub'ektlari tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan umumiy masalalar nizom ko'rinishida belgilab berilgan. Auditorlik faoliyatini me'yoriy tartibga solish tizimining uchinchi pog'onasini auditorlik faoliyati andozalari tashkil etilib, ularning asosiy vazifalari moliya-xo'jalik faoliyatining barcha sub'ektlari va boshqa tashkilotlar tomonidan bir xil talqin qilinuvchi audit me'yorlari va ulardan foydalanish uslublarini qamrab olishdan iboratdir.

Bugungi kunda respublika tijorat banklarida ichki audit faoliyati umum qabul qilingan me'yoriy xujjatlarga asoslangan bo'lib, ushbu jarayonning shakllanishida mas'ul davlat tashkilotlari bilan bir qatorda, nodavlat, notijorat tashkilotlari,

O'zbekiston auditorlar palatasi, O'zbekiston professional buxgalterlar va auditorlar assotsiatsiyasi vakillarining faol ishtirok etishlari auditning jahon andozalari talablari asosida rivojlanishiga ijobiy turtki bo'lmokda. Respublikamizda hozirgi davrda auditorlik faoliyatini tartibga soluvchi idoralar huquq va majburiyatlarini belgilash, davlat va jamoat auditorlik tashkilotlarining roli va funktsiyalarini aniqlash jarayoni kechmoqda. Bu auditorlik faoliyatini tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlar tizimining yuzaga kelishiga omil bo'lmoqda. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida auditni rivojlantirish bosqichlari jahon amaliyoti tajribasidan kelib chiqqan holda amalga oshirilmokda. Ushbu bosqichlarning asosiy negizi tashqi auditning rivojlanish tarixi bilan bog'liq bo'lib, tijorat banklarida ichki audit tizimi tashkil topishi ham ushbu jarayonning yakuniy bo'g'inidir. O'zbekistonda auditorlik faoliyatini tartibga soluvchi me'yoriy xujjatlar tizimining ikkinchi pog'onasi hujjatlarida auditorlik faoliyatini tartibga solishning bozor sub'ektlari tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan umumiy masalalar nizom ko'rinishida belgilab berilgan. Auditorlik faoliyatini me'yoriy tartibga solish tizimining uchinchi pog'onasini auditorlik faoliyati andozalari tashkil etilib, ularning asosiy vazifalari moliya-xo'jalik faoliyatining barcha sub'ektlari va boshqa tashkilotlar tomonidan bir xil talqin qilinuvchi audit me'yorlari va ulardan foydalanish uslublarini qamrab olishdan iboratdir.

Bank tizimidagi islohotlarning chuqurlashuvi moliyaviy resurslarni oqilona boshqarish usullari va vositalaridan kengroq foydalanish, tijorat banklari faoliyatini muvofiqlashtirishda esa bevosita va bilvosita nazorat vositalarini keng qo'llashni toqoza etadi. Shu bois Markaziy bank tijorat banklari va ularning filiallari moliyaviy-xo'jalik faoliyatini vaqti-vaqti bilan muntazam nazorat qilib turishga katta e'tibor qaratmoqda. Jahon tajribasi ko'rsatishicha, tijorat banklari barqarorligini saqlashda tashqi va ichki audit katta ahamiyat kasb etadi. Markaziy bankning ichki va tashqi auditni kuchaytirishga nisbatan qo'yayotgan qat'iy talablari nazorat organlari va moliya-kredit muassasalarining o'z zimmlariga yuklanayotgan vazifalarni sifatli va o'z vaqtida bajarishiga sharoit yaratmoqda. Ichki va tashqi auditdan kutilgan asosiy maqsad ilgariroq ta'kidlaganidek, ko'p jihatdan o'xshash bo'lib, nazorat qilib borishdan iborat. Biroq ular o'rtasida muayyan farqlar ham borki, bu auditor xarakteriga bog'liq. Tashqi audit hisobot tizimini baholash, bankning aktiv va passivlarini baholash va tekshirish, mavjud ichki nazorat tizimini testdan o'tkazishdan iborat. Tashqi audit tekshirilayotgan bankning taqdim etgan hisoboti va balanslari haqiqatga to'g'ri keladimi yoki yo'qmi, uning moliyaviy ahvoli va muayyan davrdagi faoliyati natijalarini baholashdan iborat. Chetdan taklif etilgan, mustaqil auditorlik firmalari tomonidan tayyorlangan xulosalar yuqori tashkilotlarga, aksiyadorlar, kreditorlar va hokazolarga mo'ljallanadi va undan ichki auditorlar ham foydalanadi. Ichki audit tashqi auditga nisbatan belgilanishi va tashkil etilishiga qarab, boshqacha xarakterga, mazmunga ega bo'ladi. Ichki audit bank doirasida

mustaqil bo'linma sifatida bank faoliyatining har kungi faoliyatini tekshiruvdan o'tkazib boradi. Umum tomonidan qabul qilingan qoidalariga ko'ra, ichki audit bankning o'z majburiyatlarini samarali bajarishga xizmat qiladi, ya'ni birinchi navbatda muammolarning endigina vujudga kelayotgan davrida aniqlashga yo'naltirilgan 25 bo'ladi. Ichki audit boshqaruv quroli, bank operatsiyalarini ichki kuchlar yordamida juda yaqindan kuzatish imkoniyati bo'lib, boshqaruv maqsadiga erishish kafolatidir. Buning uchun ichki audit xizmati boshqaruvni bajarilgan analiz natijalari haqidagi axborot bilan ta'minlab, bo'linmalar faoliyatini, har xil yo'riqlarni tahlil etib, ularga yuzaga chiqayotgan muammolarni bartaraf qilish bo'yicha tavsiyalar berib boradi. Ichki audit xizmati xodimlari tashqi auditorlar bilan hamkorlikda ish olib boradi. Ichki audit natijalari bank rahbarlari tomonidan amaldagi qonunlar doirasida mavjud resurslarni hisobga olgan holda joriy ishlarni boshqarishda foydalaniladi. Shu tariqa ichki audit tashkilotning o'z maqsadiga erishishi uchun xizmat qiladi. Bank faoliyatining ichki audit vazifalari yuqorida sanalganlardan farq qilmaydi, ammo bank faoliyatining xususiyatlari, bank mahsulotlari, buxgalteriya hisobi, ishni tashkil etish jarayoni, tavakkalchilik omillarining ko'pligi bilan o'zgacha xususiyatga egadir. Ichki audit jarayonida topshiriqlarning bajarilishi turli-tuman bo'lib, uning maqsadi va tashkilot faoliyati harakteriga bog'liqdir. Qo'yilgan vazifalarni har xil mezonlarga suyangan holda turli yo'llar, har xil teranlik va detallar bilan echish mumkin. Bunda standartlar katta o'rin tutadi. Davlat apparati rivojlangan mamlakatlarda audit muammolariga, jumladan, ichki auditga katta e'tibor beriladi. Shu o'rinda nazorat qilish yuqori institutlarining xalqaro tashkiloti The International Organization of Supreme Audit Institutions (INTOSA) bo'lib, unga AQSh, Angliya, Yaponiya kabi o'nlab mamlakatlar a'zodir. Xalqaro ichki auditorlar instituti The Institution of Internal Auditors, (IIA) ham mavjud. Bu yo'nalishda hukumatning maxsus tashkilotlari masalan, AQShda (General Accounting Offis) ish olib boradi. Bu kabi idoralarning har birida audit standartlarini ishlab chiqadigan maxsus bo'linmalar mavjud. Bu standartlardan kutilgan maqsad ichki auditning ahamiyati va mas'uliyatini tushuntirish, ichki audit bo'yicha boshqaruv uchun asoslar yaratish va ishlarni me'yorlashtirish, ichki auditni o'tkazish tajribasini takomillashtirishdan iborat. Standartlarning asosiy printsiplariga mustaqillik va ob'ektivlik, professionallik, ish hajmi, auditorlik topshirig'ini bajarish, ichki audit bo'limini boshqarish kiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, tijorat banklarining ichki audit xizmati bankning boshqaruv organlariga bankning nazorati va ishlashi bo'yicha ob'ektiv tahlil, baholash, tavsiyalar va axborotni taqdim etishga katta yordam beradi. Ichki audit tijorat bankining ichki nazorat tizimining asosiy elementi bo'lib, xatarlarni kamaytirishga va ijro intizomini to'g'ri darajada ushlab turishda o'rni beqiyosdir. Shu jihatdan ham ichki audit xizmatining respublika bank tizimidagi rolini oshirish

muhim masala hisoblanadi. Bizning fikrimizcha, yuqoridagi taklif va tavsiyalar respublikamiz tijorat banklari amaliyotida qo'llanilsa, o'zining ijobiy samarasini beradi.

O'rganilgan nazariy manbalar va amaliy ma'lumotlar tahlillaridan kelib chiqib quyidagi umumiy xulosa va takliflar ishlab chiqildi:

1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida banklarning samaradorlik ko'rsatkichlari auditini respublikamiz bank tizimidagi o'rni, ahamiyatini o'rgangan holda, bank auditining zarurligi va respublikamizda uning huquqiy asoslarini yaratilishi, tijorat banklari ko'rsatkichlarini audit qilish usullari va nazorat turlari, O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida audit o'tkazishni tashkil qilish asoslari batafsil o'rganib chiqildi.

2. Tijorat banklarida samaradorlik ko'rsatkichlari tahlili masalasida hozirgi kunda banklarda olib borilayotgan tijorat banklarida naqd pul muomalasi va kassa operatsiyalarining audit, kredit operatsiyalar, qimmatli qog'ozlarga udit, hamda chet el valyutasidagi operatsiyalari auditini o'tkazish tartibi ko'ri bchiqildi.

3. Respublikamizda bank samaradorlik ko'rsatkichlaria uditini rivojlantirish muammolari va ularning echimlari bo'yicha tijorat banklarini "CAMEL" tizimi bo'yicha baholash masalalari yoritib berildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston — 2030" strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni, 11.09.2023 yildagi PF-158-son. <https://lex.uz/docs/-6600413>

2. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining "Tijorat banklarining ichki auditiga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi boshqaruvi qarori, 07.05.2021 yilda ro'yxatdan o'tgan, ro'yxat raqami 3302.

<https://lex.uz/uz/docs/-5431666>

1217

"RAQAMLI IQTISODIYOT" ILMIY-ELEKTRON JURNALI | 11-SON
WWW.INFOCOM.UZ

3. Аудит: учебное пособие. Ч. 1. Основы аудита / Т.А. Мирошниченко
Донской ГАУ. – Новочеркасск : Колорит, 2018. – 163 с.

4. Аудит банков: учебное пособие. / Г.Н. Белоглазова, Л.П. Кроливецкая,
Е.А. Лебедев, О.Н. Литун, А.Н. Брылев, Н.В. Байдукова, Т.С. Шульгина, В.В.
Пивоваров, М.Е. Лебедева, Е.В. Тихомирова, И.И. Иванова, Ю.А.
Михайлов, Н.И.

Шепель, В.С. Трифонов, Р.В. Васильева, Т.А. Маневич. Москва. «Финансы и статистика», 2014.

5. Омельченко, Д. О. (2022). Анализ и совершенствование системы внутреннего контроля страховой организации. Вестник евразийской науки, 14(5), 30.

6. Yadgarova, M. L., & Qurbonov, R. B. (2019). Bank auditi. Darslik/—

T.:«Iqtisod-Moliya», - 320 b.

7. Audit: Darslik/ A.Tuychiyev, I.Qo‘ziyev, O.Masharipov A.Avlokulov, M.Yaqubov, I.Sherimbetov, I.Avazov; - T. “Iqtisod-Moliya” 2019. - 408 b.

8. Murtazayeva, Zuhra & Togayev, Salim. (2024). Tijorat banklarida ichki audit tekshiruvlarini tashkil etish tartibi va o‘ziga xos xususiyatlari. Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. 2. 75-82. 10.60078/2992-877X-2024-vol2-iss1-pp75-82.

9. Erkinjon o‘g‘li, M. U. B. (2024). Ichki auditni rivojlantirishning dolzarb masalalari. University Research Base, 810-811.

10. Qudbiyev, N. T., Ulug‘bek Erkinjon, O. G. L., & Mominov, I. L. O. (2022). Tadbirkorlik subyektlarida ichki nazoratning samarali tizimi sifatida ichki auditning o‘rni va ahamiyati. Scientific progress, 3(1), 449-457.

11. Гришина, Ю. А. (2024). Особенности организации внутреннего аудита в коммерческих банках за рубежом. Вестник науки, 2(11 (80)), 119-124.

12. Нурудинова, М. В. (2024). Особенности внутреннего аудита коммерческого банка. Состав редакционной коллегии и организационного комитета.

13. Yavuz, S. T. (2002). Components of Internal Control Function-Internal Control Center Is a Different Mechanism From Internal Audit (Internal Audit). Bankers Magazine, (42), 39-56.